

PRESENTACIÓ: CIUTAT I REGIÓ. UN BINOMI MEDITERRANI

FLOCEL SABATÉ

Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Catalans

Hi ha una Mediterrània? Més enllà de la ficció historiogràfica, hom pot parlar d'una regió amb trets diacrònicament mantinguts al voltant d'un mar? Al llarg de la història molts vectors s'han alternat per plantejar-ne dubtes sòlids.¹ Tot i tractar-se d'un mar tancat —les seves ribes configuren un *bassin méditerranéen*, per dir-ho en la reeixida i coneguda expressió francesa—, històricament els vectors de força no poques vegades han perfilat línies de fugida. Podem recordar la intervenció pipírida a mitjan segle VIII a la península Itàlica en suport del papat, rubricada amb la coronació imperial de Carlemany l'any 800 a Roma, que perfila un eix entre el centre de la península Itàlica i els espais nord-occidentals del continent.² De fet, l'establiment d'un imperi que es definirà a la vegada germànic i romà aboca a un vector encara més consolidat protagonitzat pels emperadors alemanys, que insistiran en l'eix nord-sud entre Alemanya i Itàlia, portat en certa manera al màxim exponent en la figura de Frederic Hohenstaufen, que, instal·lat al bell mig del Mediterrani, com a rei de Sicília, assolirà la corona imperial germànica.³ En el mateix segle XIII, l'arribada de la monarquia francesa al Mediterrani, a partir del matrimoni de Beatriu de Provença amb Carles d'Anjou el 1247, perfila un altre eix, que es pot imaginar estirat des de París vers el Mediterrani,⁴ penetrant, mitjançant els Anjou, fins a Nàpols i Sicília.⁵ I encara entre els segles XVI i XVII la monarquia hispànica s'entesta a mantenir un eix que travessaria des de la península Ibèrica fins als Països Baixos,⁶ passant per altres espais del centre-oest europeu, com el Franc Comtat,⁷ mentre que, coetània-

ment, l'est mediterrani assumeix una focalitat vers l'Orient otomà, aleshores en la seva màxima esplendor.⁸ Les línies de fugida s'aboquen amb contundència sobre el Mediterrani del segle XIX: a la península Ibèrica, Espanya adopta un discurs de cohesió nacional centrat en la identitat castellana allunyada de qualsevol referència mediterrània,⁹ essent aquesta percebuda com un mer «Levante»; França es consolida com un hexàgon en què el vessant mediterrani perfila la part allunyada i pobra; a l'Adriàtic, hi treu el cap el nou i plural Imperi austrohongarès; la regió balcànica esguarda i combat el domini turc, i els estats nous clarament mediterranis, com Itàlia i Grècia, s'emmirallen en el respectiu interior a la recerca de la pròpia cohesió.¹⁰

Alhora, però, és prou conegut que el romanticisme nord-europeu, a l'inici del segle XIX, s'endinsa en la invocació dels països mediterranis. Si bé totes les ruïnes i bromes són atractives, sobretot si comporten una evocació clàssica i, encara més, medieval, els escenaris mediterranis esdevenen summament suggeridors, portadors de tots els valors que s'estan redescobrint. Coherentment, la literatura i la pintura forniran una permanent evocació de territoris afaïçonats per una específica identitat mediterrània.¹¹ Arreu es difon el coneixement d'una Grècia farcida de ruïnes, una Itàlia amb sabor d'història o una Espanya amb tocs orientals; a més de tot l'encant de la riba meridional, amb una cultura musulmana que, abans que res, és atractivament exòtica. Sorgeix així un coneixement reivindicatiu, per bé que, alhora, és una font de visions tòpiques.

La pregunta, arribats a aquest punt, esdevé nítida: els elements singulars que permeten definir la Mediterrània provenen de recreacions més o menys tòpiques o, ben diferentment, es tracta de trets que han romàs sobre aquest espai secularment per damunt d'estímul contradictoris?

De fet, amb tanta o major claredat que hom ha pogut copsar eixos de fuga sobre la Mediterrània, també es copsaran eixos d'integració, en què les construccions polítiques han facilitat veritables canals de vertebració cultural. N'hi ha exemples ben contundents, com

1. Peregrine HORDEN i Nicholas PURCELL, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Malden, Oxford i Carlton, Blackwell Publishing, 2000, p. 523.

2. Alessandro BARBERO, *Carlo Magno: Un padre dell'Europa*, Roma, Laterza, 2006.

3. Ángel FÁBREGA, *La idoneidad del candidato al imperio según la doctrina y la actuación del Papa Inocencio III*, Barcelona, Seminari Conciliar de Barcelona, 1962, p. 5-6 i 28-29.

4. Jean-Paul BOYER, «1245-1380: L'éphémère paix du prince», a Martin AURELL, Jean-Paul BOYER i Noël COULET (ed.), *La Provence au Moyen Âge*, Ais de Provença (França), Publications de l'Université de Provence, 2005, p. 147-228.

5. Jean DUNBABIN, *The French in the Kingdom of Sicily 1266-1305*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, p. 31-280.

6. John H. ELLIOT, *La España imperial: 1469-1716*, Barcelona, Vicens Vives, 1986, p. 143-172 i 391-419.

7. Pierre CHAUVE (ed.), *Besançon et la Franche-Comté au XVIe siècle. L'époque de Charles Quint*, Besançon, Renaissance du Vieux Besançon, 2001; Pierre CHAUVE (ed.), *Besançon et la Franche-Comté au XVIe siècle. L'époque de Philippe II*, Besançon, Renaissance du Vieux Besançon, 2002.

8. Alain SERVANTIE (ed.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance*, Lovaina, Leuven University Press, 2005.

9. Inman FOX, *La invención de España*, Madrid, Cátedra, 1997, p. 111-174.

10. Timothy BAYCROFT i Mark HEWITSON (ed.), *What is a Nation?: Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

11. Núria PERPINYÀ, *Ruins, Nostalgia and Ugliness: Five romantic perceptions of the Middle Ages*, Berlín, Logos, 2014, p. 68-72.

l'Imperi romà o la Corona d'Aragó. Comparant-los, és clar que el contingut geogràfic de l'un i de l'altra i l'homogeneïtzació assolida són força diversos, però en tots dos casos la Mediterrània esdevé una via de contacte. Es generen unes dinàmiques d'integració social, especialment entre les elits, i alhora, unes vies de relació i combinació entre diverses identitats. L'establiment del domini romà i les prèvies colonitzacions gregues ja estaven precedits per un intens contacte sobretot mediterrani, que precisament s'havia instal·lat en el substrat cultural, en el qual, en paraules d'Heurgon, nombroses «leyendas ocupaban, en cierta medida, el lugar de la historia y conservaban el recuerdo de inmemorables contactos entre la Grecia contemporánea de la guerra de Troya y la Italia del bronce».¹²

Semblantment, en les diverses cronologies es pot copsar que les permanents relacions al llarg del mar el que fan és, sobretot, posar en contacte pobles i cultures. Per això, es pot resumir l'actuació de la Corona d'Aragó sobre les ribes marítimes en un breu titular: «Identities in Contact in the Mediterranean».¹³ Alhora, l'activitat de les puixants repúbliques comercials italianes no deixava de comportar una tasca d'homogeneïtzació mediterrània, sobretot quan assolien una específica definició territorial com imposà Venècia.¹⁴ I al cap i a la fi, la llarga confrontació entre l'Imperi turc i les forces occidentals, sobretot hispàniques,¹⁵ durant els segles XVI i XVII, era fruit de compartir —i disputar— un comú escenari mediterrani, amb riqueses molt apetitoses, sobretot de caire urbà.¹⁶

Amb naturalitat, els diferents estudis sobre el període medieval i modern han adoptat el Mediterrani com a marc de referència, no pas perquè existís una unitat política, sinó perquè una evident proximitat en les formes i expressions quotidianes reflecteix l'existència d'un tracte permanent fins al punt d'establir nombrosos punts de concordança. Hom pot, per exemple, tractar de copsar millor la ceràmica medieval si n'aborda l'estudi en la globalitat mediterrània.¹⁷ Qualsevol altre exemple en els diversos vessants de l'activitat humana posaria igualment en relleu una forta concomitància

que, en definitiva, singularitza l'espai mediterrani com a regió no sols des d'un vessant acadèmic, sinó des de la realitat quotidiana dels qui habiten i vivifiquen aquesta suma de territoris amb les seves variades activitats.

L'existència d'un marc comú comporta una relació permanent, però això no implica que algun dels intervinents tingui voluntat d'imposar un complet domini polític. Al-Himyarí, ja entrant al segle XIV, explica que Musa ibn Nussayr, en travessar la península Ibèrica sis segles abans, pretenia arribar a Síria pel nord de la Mediterrània, cosa que comportaria, per tant, un domini musulmà de les costes ajaçades en ambdós vessants del mar. És una visió molt tardana, però que avalà reflexions com la de Gibbon en el segle XVIII, que equiparava els musulmans amb els anteriors bàrbars i assenyalava que, amb la seva embranzida, haurien pogut fer caure Europa si no fos per la victòria de Carles Martell prop de Poitiers el 732.¹⁸ És cert que en el segle IX Einhard invocà aquesta batalla per pretendre que l'avi de Carlemany hi hauria salvat tot el domini franc de sucumbir a una completa conquesta musulmana.¹⁹ I també és cert que, ja al segle VIII, la Crònica mossàrab interpretà la batalla com un enfrontament entre cultures i religions i, per això, emprà per primera vegada el gentilici *europæus* —*Europenses*— per a qualificar el conjunt dels qui s'encararen als musulmans.²⁰

Hi hauria, doncs, una plena diferenciació entre els del nord i els del sud, ben palesada en una confrontació bèl·lica. La disquisició encara es refermaria a partir del segle XII, quan, coincidint amb el reforçament ideològic del cristianisme sota l'anomenada reforma gregoriana, els pobles provinents del vessant meridional del Mediterrani foren doblement diferenciats, en distingir entre els musulmans fins aleshores coneguts i els «mobabites», identificats amb els almoràvits provinents del Magrib, mereixedors d'un major rebuig per la seva radicalitat.²¹ Però, d'aquí es pot deduir que no hi ha unitat en el Mediterrani, arran de la contundent separació entre els d'un costat i els altres? Som, doncs, davant d'un tall de la relació en el mar que havia estat el nervi de la civilització («a medida que nos alejamos del mar la civilización se enrarece progresivamente», comentava Pirenne respecte de la situació abans de la cesura que hauria imposat l'expansió islàmica)?²²

12. Jacques HEURGON, *Roma y el Mediterráneo occidental hasta las guerras púnicas*, Barcelona, Labor, 1982, p. 64.

13. Flocel SABATÉ, «Identities in Contact in the Mediterranean», a Flocel SABATÉ (ed.), *The Crown of Aragon: A Singular Mediterranean Empire*, Leiden (Països Baixos), Brill, 2017, p. 431-458.

14. Élisabeth CROUZET-PAVAN, *Sopra le acque salse: Espaces, pouvoirs et société à Venise à la fin du Moyen Âge*, Roma, École Française de Rome, 1992.

15. Fernando MARTÍNEZ LAINE, *La Guerra del Turco: España contra el Imperio otomano*, Madrid, Edaf, 2010.

16. Roberto MONDOLA, «La conquista otomana de Otranto de 1480 en la historiografía italiana y española (siglos XV-XVI-XVII)», *Studia Historica: Historia Moderna* (Salamanca), núm. 36 (2014), p. 35-58.

17. Gabrielle DÉMIANS D'ARCHIMBAUD (ed.), *La céramique médiévale en Méditerranée: Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence (13-18 novembre 1995)*, Ais de Provença, Narrations, 1997.

18. Flocel SABATÉ, «La victoire de Charles Martel à Poitiers», a Jean-Noël JEANNENEY i Jeanne GUÉROUT (ed.), *L'histoire de France vue d'ailleurs*, Paris, Les Arènes, 2016, p. 53-54.

19. EGINHARD, *Vida de Carlomagno*, Madrid, Gredos, 1999, p. 59.

20. José Eduardo LÓPEZ PEREIRA (ed.), *Continuatio Isidoriana Hispana: Crònica mozàrabe de 754*, Lleó, Casa de España de Inversiones i Archivo Histórico Diocesano de León, 2009, p. 258.

21. Flocel SABATÉ, «La frontière catalane (X^e-XIIe siècles): perception, alterité, pouvoir et mémoire», a Nacima BARON, Stéphane BOISSELLIER, François CLÉMENT i Flocel SABATÉ (ed.), *Ériger et borner diocèses et principautés au Moyen Âge*, Lilla, Septentrion Presses Universitaires, 2017, p. 302.

22. Henri PIRENNE, *Mahoma y Carlomagno*, Madrid, Alianza, 1985, p. 17.

És evident que no. Les relacions bèl·liques en el mateix període medieval en què els uns i els altres es distingeixen tan nítidament, amb el punt àlgid durant les primeres croades, no impediren una forta relació comercial mútua, en una actuació d'una importància cabdal per al desenvolupament econòmic europeu.²³ Fins i tot, quan per raons ideològiques, a partir del segle XIII, el papat imposa la prohibició de comerciar amb els musulmans, se cerquen no sols subterfugis, sinó exempcions ofertes pel papat mateix a partir de negociacions i contrapartides per part dels afectats i els poders polítics.²⁴ No es detingué el tracte i la relació econòmica, tot posant en relleu el manteniment d'unes relacions econòmiques que anaven més enllà de la mera transacció i abocaven a uns intercanvis en tots els vessants humans i culturals. Això concordava amb el fet que els camins, siguin terrestres o marítims i tant en curts com en llargs recorreguts, no sols eren transitats per mercaders sinó també per un ample ventall de transeünts: intel·lectuals, funcionaris, pelegrins, artesans i artistes, entre d'altres.²⁵

L'aparent desigualtat recorda que no hi ha pròpiament dues ribes físicament iguals al Mediterrani. El relleu físic de la part septentrional combina un joc de penínsules, mars interiors i illes que propicien una diversitat d'apropaments al mar. La combinació amb repaïsos puixants ha convertit aquestes costes en àmbits d'expressió d'estats puixants, cosa que els permet exercir una major pressió, fins i tot armada, sobre l'altra riba del mar. Val a dir que l'Imperi otomà, perfilat com a oponent de la identitat cristiana, per bé que en realitat donava vida a una entitat política i social plural, també situava el seu epicentre en el costat septentrional. L'entrada en expressions colonials en el segle XIX podia comportar una visió del sud afaiçonada als interessos del nord, tot i que es tractés de revestir amb tons èpics,²⁶ que en qualsevol cas no podia sinó propiciar una lògica resposta amb malfiança des de l'altre costat. La represa de percepcions i expressions com l'equiparació del colonialisme del segle XX amb l'intrusisme dels croats,²⁷ com es comença a recordar en l'Egipte de Nasser

arran de les tensions de mitjan segle,²⁸ és un clar reflex d'aquesta reacció. De tota manera, aquestes tensions sorgeixen d'una pugna per l'equilibri entre veïns que es relacionen sobre un mateix espai, cosa que redunda, doncs, en l'homogeneïtat de l'espai mediterrani.

En definitiva, doncs, aquest Mediterrani, al llarg de tots el temps, s'ha ofert com a via de relació entre els seus diferents habitants. Pot ser definit, per tant, com un espai d'intercanvi. En general, l'intercanvi es regula mitjançant centres urbans, que no cal que siguin els mateixos nuclis portuaris, sinó també els que hi hagi en un rerepaï, perquè, al cap i la fi, l'activitat comporta una infraestructura econòmica, notarial, administrativa i fiscal.²⁹ Així, hom pot entendre que els eixos vertebradors de l'estructura mediterrània siguin centres urbans, que fomenten, d'una manera o d'una altra, el comerç i el seu efecte distribuïdor a diferents nivells. La qüestió immediata és obligada: l'articulació de la Mediterrània a través dels diversos vincles sorgits des dels seus centres és una causa o una conseqüència del teixit urbà? Tot i que hi haurà una alimentació mútua, el punt clau se situa a discernir que els nuclis urbans, amb la capitalitat inherent, articulessin el territori fins i tot abans que l'intercanvi s'imposés com a visió de la Mediterrània.

Clarament, es reitera de manera permanent al llarg del temps la imatge d'un Mediterrani plural i divers, però alhora coincident en trets com la concatenació de capitalitats urbanes sobre les respectives regions. Mediterrani, ciutat i territori són els tres mots que articulen el present congrés des de la pretensió científica de contrastar-ne la interrelació. La proposta és verificar que el Mediterrani ha mantingut al llarg del temps un model de poblament basat en la interacció entre el centre urbà i la regió teixida i alimentada per aquest. A partir d'aquí, s'assumeix, com a segon pas, que les relacions més enllà de la regió comportaven obligats acords entre centres urbans, cosa que mena a la concatenació i piramidització de capitalitats.

L'assumpció d'aquest model imposa cenyir la definició de ciutat a la de centre de serveis per a la regió imbricada, la qual en general és de dimensions directament proporcionals a la vitalitat del nucli rector. En

23. Roberto SABATINO, *La révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, París, Aubier, 1974, p. 138-145.

24. El 1240, l'infant Pere de Portugal, com a senyor feudal de l'illa de Mallorca, «aconsegua de Gregori IX el privilegi que autoritzava els mallorquins a negociar amb el nord d'Àfrica» (Pau CAUTEURA, *Mallorca en el segle XIII*, Palma, El Tall, 1967, p. 67).

25. Didier GAZAGNADOU, «Qui circule dans l'espace islamique arabe et iranien pré-moderne, pourquoi et comment?», a Flocel SABATÉ (ed.), *El mercat, un món de contactes i intercanvis*, Lleida, Pagès, 2014, p. 247-250.

26. Béatrice FONTANEL i Daniel WOLFROM, *Quand les artistes peignaient l'histoire de France*, París, Seuil, 2002, sense paginar (capítol «1843. La prise de la smala d'Abd El-Kader»).

27. Ahmed SHEIR, «Aspects of Peaceful Correspondences between Muslim Rulers and Latin Kings during the Crusades versus Memory and Perception of the Crusades in the Modern Era», a

Historiographical Reflections on the Medieval Relation between Muslims and Christians, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, inèdit.

28. Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed AL-NAGGAR, «The Egyptian-Hungarian Peaceful Relations During the Events of 1956, and the Italian Situation», a Ali Ahmed EL-SAYED, Luciano GALLINARI i Abdallah Abdel-Ati AL-NAGGAR (ed.), *Relations between East and West Various Studies: Medieval and Contemporary Ages*, El Caire, Academy of Scientific Research and Technology of Egypt i Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2017, p. 337-356.

29. Flocel SABATÉ, «The Ports of the Medieval Adriatic. Open Research Prospects», *Hortus Artium Medievalium* (Motovun, Croàcia), núm. 22 (2016), p. 21-22.

deriva una visió del territori a partir de la concatenació de capitalitats. Pot assumir-se aquest model al llarg de tots els temps? La veritat és que actualment la historiografia ha assolit el consens en interpretar la protohistòria sota el vigor de destacats nuclis urbans,³⁰ que marquen la pauta fins a empentar, precisament, ciutats que plasmen un gran afany de projecció, com Cartago o Roma,³¹ a més de les explícites formulacions gegues.³² És la via que culmina l'Imperi romà, en què la dinàmica urbana acaba expressant la fortalesa i la feblesa de l'entitat política.³³ Més enllà de la continuïtat de l'herència romana en el costat bizantí,³⁴ l'evolució medieval consolida la preeminència urbana en els territoris islàmics,³⁵ de la mateixa manera que els àmbits septentrionals articulen l'espai en funció de les capitalitats urbanes, podent així ser vistos com a *pays urbains*.³⁶ Entre els elements del llegat medieval als segles posteriors, hi consten unes capitalitats urbanes que precisament prendran embranzida amb els canvis del segle XIX. Ben significativament, Salvador Giner ha subratllat que, en aquest context, les ciutats van empentar els canvis econòmics vers l'anomenada modernitat i també els trets socials de caire cultural cohesionadors d'unes regions que han concatenat diferents radis, fins a afermar unes capitalitats pròpies al marge i a voltes en contra de la capitalitat política, la qual, d'acord amb altres vectors de poder, pot situar-se lluny del marc mediterrani. S'evidencien així «les dualitats entre la ciutat pròspera i feïnera davant la capital estatal (Porto-Lisboa, Salònica-Atenes, Barcelona-Madrid)».³⁷ L'aparent simplisme que pretén concatenar en un sol paràgraf una continuïtat des de la protohistòria fins al present no deixa de reflectir una dinàmica territorial

que, més enllà dels matisos corresponents a cada període històric, mostra un model d'articulació social amb una gran capacitat d'adaptació.

És adient, per tant, copsar la Mediterrània compartint un model de poblament i articulació social que adopta com a pern vertebrador la relació entre ciutat i regió. Certament, es tracta d'una dinàmica general de la relació geogràfica, arreu adaptada tant a societats agrícoles com industrials, amb estímuls d'organització elemental o de gran complexitat.³⁸ En aquest sentit, ciutat i regió són, pròpiament, un aparellament usual³⁹ i generalitzable als diversos espais d'anàlisi geogràfica.⁴⁰ Aquest marc d'articulació propi, doncs, de totes les societats humanes, en el cas de la Mediterrània adopta uns trets de gran significació i en certa manera de singularització, perquè se situa en el punt de partida de l'organització social i política i esdevé la base que condiciona i explica el comportament i l'organització que en sorgirà en els diferents moments.

Podem així assumir una visió global de la Mediterrània a partir de les interaccions entre ciutat i regió. Pierre Toubert, molt atent al període medieval, ja insistia a copsar tot el conjunt de la Mediterrània com un model d'ocupació de l'espai, en percebre en el litoral mediterrani «non pas “une région” mais “un modèle d'occupation du sol à définition régionale”». L'autor sostenia aquesta afirmació el 2001 arran d'analitzar la morfologia dels hàbitats, l'esforç per posar en valor formes econòmiques agropastorals i l'articulació estatal al damunt, aplegat encara per la necessitat defensiva.⁴¹ Aquesta visió, que podria justificar una singularitat regional sostinguda només sobre el sector productiu agropecuari, fou tot seguit completada pel mateix autor en afegir-hi la valoració de la funció urbana sobre la regió: «la cité, avec son “castrum” spécifique, avec son “oppidum civitatis”, domine un réseau de “castra” ruraux, certes, mais le “castrum de champs” lui-même doit faire ses comptes avec d'autres formes-limite du peuplement rural groupé, susceptibles elles-mêmes d'être en relation de dépendance directe avec la cité».⁴² Es tracta, en qualsevol cas, d'una intersecció que permet anar estructurant espais i teixint territoris més amples, lligant així des d'àmbits menors fins a expressions polítiques superiors.

El binomi ciutat-regió imposa una relació inextricable, més enllà, per tant, de la simple relació econò-

30. Robin OSBORNE i Barry CUNLIFFE (ed.), *Mediterranean Urbanisation 800-600 BC*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

31. Miguel Àngel MIRA, *Cartago contra Roma: Las guerras púnicas*, Madrid, Aldebarán, 2000.

32. Moses I. FINLEY, *La Grecia primitiva: Edad del bronce y era arcaica*, Barcelona, Crítica, 1983, p. 105-124.

33. Renan FRIGHETTO, *Antigüidade tardia: Roma e as monarquias romano-bárbaras numa época de transformações: Séculos II-VIII*, Curitiba, Juruá, 2012, p. 55-91.

34. Jean GAUDEMET, «Le miracle romain», a Fernand BRAUDEL (ed.), *La Méditerranée: Les hommes et l'héritage*, París, Flammarion, 1986, p. 61-65.

35. Pierre GUICHARD, «Les ciutats i l'activitat comercial», a Josep Maria SALRACH (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 348-349.

36. Flocel SABATÉ, «Les villes des pays de l'Europe méditerranéenne au bas Moyen Âge: espace et pouvoir», a Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 211-212.

37. Salvador GINER, «Les ciutats industrials i la modernitat», a Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 237.

38. Olivier DOLLFUS, *El espacio geográfico*, Vilassar de Mar, Oikos-tau, 1990, p. 94-96.

39. Robert E. DICKINSON, *City and Region: A Geographical Interpretation*, Abingdon (Regne Unit), Routledge, 2002.

40. Robert E. DICKINSON, *The City Region in Western Europe*, Abingdon (Regne Unit), Routledge, 2002.

41. Pierre TOUBERT, «Les plaines littorales de Méditerranée: un objet historique», *Castrum* (Roma i Madrid), núm. 7 (2001), p. 3.

42. Pierre TOUBERT, «Le “castrum” et la cité. Le “castrum” dans la cité», *Castrum* (Madrid), núm. 8 (2008), p. 9.

mica. La ciutat fa el territori i aquest no té raó de ser sense el centre urbà, en tots els vessants inherents a la vida humana, i sempre no juxtaposant espais, sinó concatenant-los, raó per la qual les expressions geogràfiques piramidals, amb tota la seva complexitat, són les més adients a fi d'entendre aquesta realitat mediterrània. El fet que aquesta concatenació de capitals no culmini amb una única capitalitat política, més enllà del moment imperial romà, o que fins i tot en l'actualitat les capitalitats polítiques sovint se situïn al marge de l'espai mediterrani, aboca amb contundència a un paradigma de combinació d'equilibris, interns i externs. Això comporta, alhora, una gran pluralitat, sense dubte fruit del fet que, en paraules de Braudel, «la

Méditerranée est un très vieux carrefour»,⁴³ una aparent tautologia que, en realitat, reflecteix la capacitat d'adaptació evidenciada al llarg de la història.

En definitiva, ciutat i regió formen el binomi bàsic per a entendre les societats desenvolupades a la Mediterrània, de la qual cosa deriva la capacitat d'articulació interna, d'encaix amb l'entorn i, també, de relació amb entitats allunyades. La relació entre municipi i regió esdevé així la base sobre la qual establir una concatenació de relacions i lligams que mena al perfil conegut de la Mediterrània.

43. Fernand BRAUDEL, «Méditerranée», a Fernand BRAUDEL (ed.), *La Méditerranée: L'espace et l'histoire*, París, Flammarion, 1985, p. 9.